

KIRGIZ MATBUATININ ORTAYA ÇIKMASINDA CEDİTÇİLİĞİN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR

Bozok Üniversitesi, Tarih Bölümü

ebubekir.gungor@bozok.edu.tr

Öz

Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk toplulukların modernleşmesinde, dönemin tabiriyle Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkıp, gelişen Ceditçilik hareketi büyük öneme sahiptir. Ceditçilik düşüncesinin mimarı olan Ceditçiler, İdil – Ural bölgesinde bulunan Kazan ve Ufa şehirlerini kendilerine merkez yapmışlardır. Bu şehirlerde ortaya çıkan yenileşme hareketlerini Türkistan aydınları, öncelikle çeşitli süreli yayınlardan ve Türkistan'a gelen Tatarlardan öğrenmişlerdir. Kısa süre sonra ise Ceditçiliğin merkezi olan İdil – Ural bölgesine giderek, buralardaki medreselerde eğitim almışlardır. Tabi ki belirtilen bölgenin, dönemin ilim ve kültür merkezi olması ve bütün İslam alemi ile bağlantı kurulabilmesi etkili olmuştur. Ayrıca batıdaki gelişmelerin buradan takip edilebilme imkanı başka önemli sebeplerdendir. Kazak ve Kırgızların yaşadıkları bölgelerde, eğitim konusunda Ufa ve Kazan şehirlerine göre imkanların azlığı Türkistanlıları bu şehirlere yönlendirmiştir. Cedit mektep ve medreselerinin başarıları, medreselerin modern müfredatı ve kısa sürede dönemin şartlarına göre iyi bir eğitim alınabilmesi gibi sebepler, diğer Türk topluluklarını buralara çekmiştir. Tabi ki Kırgız gençleri de bu şehirlere gelip eğitim almışlar, dünyada meydana gelen değişimleri takip etmeye çalışmışlardır. Bu sebeple Kazan ve Ufa şehirleri bir çok konuda Türkistan'ı etkilemiştir. Bu etkilenmeye dahil konulardan biri de matbuattır. XX. Yüzyılın başına denk gelen matbuat alanındaki gelişmeler, Kırgız kültürel gelişimi ve modernleşmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu durumun temelinde ise Kırgız matbuatının ilk ürünlerinin Kazan ve Ufa'da yayınlanmış olması bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ceditçilik, Kırgızistan, Matbuat, Kırgızca, Arabayev, Sıdıkuulu.

THE ROLE OF JADIDISM IN EMERGENCE OF KRYGYZ PRESS

Abstract

In the cultural improvement of modern Turkestan geography have importance Ceditçilik (innovativeness) movement that emergent among Russia Muslims. In the Idil-Ural region Ceditçiler centralise Kazan and Ufa cities for them. First of all Turkestan intellectuals had learned innovation movements that in these cities emergent through workings of Ceditçiler (innovators) from various periodicals and Tatars who get to Turkestan. Later, they went to Idil region where central of Ceditçiler and in here they had taked education from madrasas. Of course, is one of other important factor that forementioned of region be center of science and culture at that time and be contact with all Islam world as well as can be follow developments in West. In the regions lived of Kazakh and Krygyz be limited possibility about education vis a vis Ufa and Kazan, Turkestans had directed to these cities. Due to achievements of Cedit schools and madrasas and can be take good education, like other Turks communities, Krygyz youngs had taked education get to these cities, they had followed taken place alterations in the world. Kazan and Ufa cities had effected Turkestan on many issue. Among these developments in press field have an important place for Kırgız Turks. Primarily Krygyz press firstly had builded with published works.

Keywords: Jadidism, Krygyzstan, Press, Krygyz, Arabayev, Sıdıkuulu.

1. Giriş

Tarihi kaynaklar, bilinen en eski Türk boylarından biri olarak Kırgız dilinin Türkçe ile beraber geliştiğini göstermektedir. Kırgızlar, milli kökenleri gereği, uzun süre Türklerin kullandığı dili kullanagelmişlerdir. Yazı dili olarak ise Eski Türk (VI – X. yüzyıllarda Orhun – Yenisey, Uygur, Talas, Korkut-Ata, Oğuzname), Karahanlı dönemi (X – XII. yüzyıllarda Mahmut Kaşgari, Yusuf Balasagun, Ahmet Yesevi) yazı dilini kullanmışlardı (Batmanov, 1947: s. 31; Gömeç, 2009: s. 124). Hokand Hanlığı ve Rus Çarlığı dönemleri, Kırgız yazı dilinin gelişiminde dönüm noktası niteliği taşımaktadır. XVIII – XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan bu dönem içerisinde, Hokand Hanlığı ve Çarlık Rusya'sı dönemi ile çağdaş Kırgız yazı dilinin temelleri atılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla günümüz Kırgız dilinin oluşum sürecinin başlangıcı Sovyet dönemi değil, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarıdır. Yani Çarlık döneminde Kırgız yazı dilinin temelleri atılmış, İşenaalı Arabayev ve Osmonaalı Sıdikuulu gibi dönemin önde gelen Kırgız aydınları, eserleri ile bu sürece önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu dönemdeki ilk çalışmaları ve örnekleri içine alan günümüz Kırgız edebiyatında Osmonaalı'nın da içinde bulunduğu “*Cazgıç Akındar*” (Yazan Şairler) şeklinde bir terim ortaya çıkmıştır. (Koylubayev, 2010: s. 5) Bu terim ilk Kırgızca yazılı eser veren Kırgız aydınları ve onların el yazması veya basılı eserlerini anlatmak için günümüz Kırgızistan araştırmacıları tarafından kullanılmaktadır. Bahsi geçen şahsiyetlerin çalışmaları günümüz çağdaş Kırgız yazı dilinin ilk örneklerini oluşturmaktadır.

Çağdaş Kırgız yazı dilinin oluşum sürecine genel olarak bakılacak olursa, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında kaleme alınan eserleri ortaya koyan *Cazgıç akınların* kullandıkları yazı tamamen İslam dininin Türkistan'a yayılması ile ilişkili ve Arap alfabesi ile yazılmıştır. Bu yazıyı ne zamandan beri Kırgızların kullanageldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda ilk Kırgız dilcilerinden H. Karasayev: “*Kırgızlar arasında İslam dininin yayılması ve doğunun ünlü yazarlarının eserlerinin halk arasında okunması ile Arap, İran kelimeleri Kırgız leksikasına girmeye başladı*” (Karasayev, 1970: s. 79) ifadesini kullanmaktadır. Karasayev'in bu cümlesinden Kırgızların Arap alfabesini daha o zamandan kullandıkları sonucu çıkarılabilir. Çünkü bir dilin bir başka dili etkileyebilmesinde, ortak alfabenin kullanımı çok önemli bir yere sahiptir. Bu konuda Rusların, Kiril alfabesini işgal ettikleri bölgelerde çeşitli Türk topluluklarına kabul ettirmeye çalışmaları bu durumun bir yansımasıdır. Ayrıca Sovyet dönemi boyunca yönetimin alfabe politikaları ve temelleri de bu duruma ayrı bir örnek teşkil etmektedir. (Bakınız; Gündoğdu, 2014: s. 1 - 18) XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hokand hanlığının Kırgızları hakimiyeti altına almasıyla, İslam dini, bozkırlı Kırgızlar arasında hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. (Erşahin, 1999: s. 404; Biyaliev,

2002: s. 25) Böylelikle yerleşik toplum dini olan İslamiyet'in eğitim sistemi ve Arap alfabesi, Kırgızlar arasında yayılması hız kazanmıştır.

Hokand Hanlığı ve özellikle Çarlık Rusya'nın Türkistan'a hakim olması, bölge halkı üzerinde önemli değişimlere sebep olmuştur. Siyasi, ekonomik ve askeri yeni düzen, ayrıca yazı ve edebiyat konusunda da farklılıkların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Hokand devleti hakimiyetine giren güney Kırgız boyları, başta Özbekler olmak üzere hem Türk hem de farklı etnik gruplar ile çeşitli alanlarda yakın ilişki kurmuşlardır. Bu ilişkiler, yazı ve edebi konularda Çağataycanın Kırgız dilini etkilemesinde baş rol oynamıştır. Diğer taraftan Rusya ile çeşitli ilişkiler kurmak durumunda kalan Kuzey Kırgız boyları arasında da Tatarların etkisi etkin bir şekilde hissedilmiştir. Böylelikle Çağatayca ve Tatar Türkçesinin etkisi altında ilk Kırgızca yazılı metinler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda, Hokand hanlığından rahatsız olan bazı Kırgız boylarının, Rusya ile yakınlaşma çabaları sonucu mektuplar yazılmış, böylece ilk Kırgızca metinler de somut olarak Rusya ile siyasi ilişkiler sonucunda ortaya çıkmaya başlamıştır (Saparbayev, 1997: s. 11). Günümüzde bilinen ilk Kırgızca metin XVIII. yüzyılda kaleme alınmıştır. Elde bulunan bu ilk mektup, 1785 yılında Ateke Batır başta olmak üzere, Sıdıkuulu'nun mensup olduğu Sarıbağış uruğu ve diğer bazı urug beylerinin de girişimi ile yazılmıştır. Bu mektuplardan biri Omsk'daki Sibiryaya Askeri valisi N. Ogarev'e 23 Ağustos 1785'te, ikincisi ise aynı yılın 29 Aralıkta Peterburg şehrine gönderilmiştir. Mektupları muhataplarına ulaştıran Kırgız elçileri Abdrakman Kuçakuulu ve Şergazın'ı 15 Mart 1786'da II. Ekaterina kabul etmiştir. Bu elçilerin gelmesi beklenmeden Ateke Batır sonraki mektubunu yazıp, Satınbay Abdrakmanuulu'nu Omsk'a elçi olarak göndermiştir (Koylubayev, 2010: s. 5). Bunlardan başka Kırgız boy beyi Olcobay Akımbek ile aksakal Mambet Ümötov'un batı Sibiryaya askeri valisine yazdığı mektup (5 Ağustos 1825), Kırgız uruğ beyleri Şerali ile oğlu Algaçı'nın Batı Sibiryaya Askeri Valisine yazdığı mektupları (Aksu 9 Nisan 1827) sayılabilir (Saparbayev, 1997: s. 11). Ayrıca, Bugu uruğunun 1827 – 1855 yılları arasında Rusya hakimiyetine girmeyi kabul ettiği anlaşmalar (Tenişev, 1993: s. 499), Rus hakimiyetine girerken Omsk'daki Batı Sibiryaya Askeri Valisine Çerik Uruğunun verdiği anlaşma metni (13 Kasım 1863), Kurmancan Datka'nın Rus yönetimine geçiş mektubu (Abitov, Djaldoşova, Aliyev, 2002: s. 80-84) ve buna benzer anlaşma-mektup metinleri modern Kırgızcanın ilk metinleri olarak kabul edilmektedir.

Bu tür resmi belgelerin yanı sıra Kırgızların Rus hakimiyetine girmesiyle yani, XIX. yüzyılın ikinci yarısında açılan Rus-Yerli mektepleri ve XX. yüzyılın ilk on yılında bölgeye yayılan Tatar mekteplerinin etkisi, Kırgızlar arasında okuma yazma bilen insanların sayısını az da olsa artırmıştır (Sıdıkova, 2003: s. 589). Böylelikle ortaya çıkan ihtiyaçlar Kırgızca yeni

metinlerin basılmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda açılan okullarda eğitim alan yerli öğrenciler için hazırlanan Kırgız dilindeki eserler bu duruma öncülük etmişlerdir. (Akmataliev, 1998: s. 115).

Dolayısıyla halk dilindeki sözlü edebiyat ve şairlerin çalışmaları, Hokand ve Rus yönetimi dönemlerindeki dini mektepler, XIX. yüzyıla kadar kaleme alınmış Türk edebiyatı çalışmaları, dini eserlerin etkisi, Kırgız okumuşlarının Türk klasiklerini okumaya başlamaları Kırgız yazı dilinin oluşmasında önemli etkiye sahip olmuştur. Bu tür parametrelerin etkisiyle tamamı günümüze kadar ulaşmasa da XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Kırgız yazı dili özellikle akın-şairler tarafından ilk örneklerini vermeye başlamıştır.

İlk Kırgızca Matbu Eserler

Bir dilin gelişebilmesi, halk arasında etkin bir şekilde kullanılmasına bağlı olmakla birlikte, zamanın gereklerine uygun, toplumun ihtiyaçlarının tamamını karşılaması açısından tek başına yeterli değildir. Özellikle de tarihi süreç ve yaşam tarzı, bozkır kültürü içerisinde sözlü edebiyatları güçlü Türk toplulukları açısından önemli bir problem olarak ön plana çıkmaktadır. Dilin toplumların yaşamını her alanda etkilediği ve yönlendirdiği düşünüldüğünde, insanların birbirleri ile iletişim kurmaları, duygu düşüncelerini aktarmalarının yanısıra kültürel, ilmi, edebi ve ekonomik gelişimin de ana dinamiklerinden birisi olduğu aşikardır.

Yazı dili yaygın bir şekilde kullanılmayan dillerin, diğer dillerin altında fakirleştiği, kelime dağarcığının önemli ölçüde daraldığı ve yabancı etkisinin millet yaşamında yoğunlaştığı açıktır. Bu duruma en uygun örnekler farklı devlet ve milletlerin sömürsü altına girmiş topluluklardır. XVI. yüzyıldan başlayarak, XIX. Yüzyılın 3. çeyreğine kadar yayılan zaman sürecinde, Rus hakimiyetine girmiş İdil – Ural ve Türkistan Türklerinin dil ve yaşamsal gelişim süreçlerini bu olgunun içinde değerlendirmek gereklidir. Çünkü toplumlar kendi tarihinden, kültüründen-dilinden olmayan halkların yönetiminde, köklerine ve çağa uygun olarak gelişimleri için toplumun kendi içerisinde değişimi-gelişimi yönlendirecek aparatlara ihtiyaç duyarlar. Başka kültürlerin hakimiyetinde bulunanların gelişimleri, bütünlük içerisinde değil, daha çok şahsi çabaların etkili olduğu bir sürecin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Yeni ve Yakınçağda dünyada meydana gelen gelişmelerle birlikte dillerin gelişmesini etkileyen bir çok farklı faktör olmakla birlikte, bunların içinde yazının kullanımı büyük önemi haizdir. Rus hakimiyeti altında Türk topluluklarının şahsi çabaları ile dil gelişimlerini, dolayısıyla kültürel gelişimlerini sağlamaya yönelik girişimleri olmuştur. Bu çabaların

başarıya ulaşmasındaki ilk engel dil meselesi olmuş, halkın bir bütün olarak yönlendirilmesinde zorluklar yaşanmıştır. Bilineceği üzere yazı dilinin gelişimini yönlendirecek temel unsur ana dilde eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve okuma yazma oranının artırılması ile mümkündür. Ancak XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında Türkistan'ın eğitim kurumlarında ana dilde kaleme alınmış eserler bir tarafa eğitim, büyük oranda ana dilde yapılmamaktadır. Diğer taraftan ana dilde eğitim veren Cedit mekteplerinde büyük bir ana dilde yazılmış kitap sıkıntısı vardır. Ayrıca bilindiği üzere halkın ana dilini öğrenmesinde kendi kültür unsurlarını yansıtan okuma kitapları çok önemlidir. Zira bu dönemde Türkistan halkının eğitim ve kültürel gelişimini şekillendiren Ceditçilerin çabalarından birisi de bu ihtiyacı karşılamaktır.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Kırgızlar arasında okuma yazma bilen şairler çeşitli eserler kaleme almışlardır. Fakat yazdıkları eserlerini yayınlama imkanı bulamadıkları için yaşadıkları bölgenin dışına çıkamamışlardır. Bu durumun en önemli sebebi Sovyet yönetiminin kurulmasına kadar Kırgızların yaşadıkları bölgede veya yakınlarında matbaanın olmamasıdır. Aslında Türkistan coğrafyasında XIX. yüzyılın başlarında dahi matbaa sıkıntısı çekilmektedir. Bu bağlamda, 1910 yılında Rusya Müslümanları arasında çok az sayıda matbaa kısıtlı imkanlarla çalışmaktadır. Zira daha 1917 yılında bile Rusya Ceditçileri kağıt bulmakta zorluk çekmektedirler (Ernazarov ve diğerleri, 1976: s. 107). Belirtilen dönem itibariyle Çarlık Rusya'sı sınırları dahilinde, Rusya Müslümanlarının kitap ve gazetelerini yayınladıkları 13 matbaa mevcuttur (Yarkov, 1996: s. 103). Bu matbaaların çoğunun kuruluşu da zaten 1905 Rus ihtilalından sonra olmuştur (Taymas, 1947: s. 59). Bunların 8 tanesi İdil – Ural bölgesinde, 3 tanesi Kafkaslarda, 1 tanesi Kazak (Orenburg) ve 1 tanesi de Özbeklerde (Taşkent) bulunmaktadır. Bu matbaaların bulunduğu şehirler arasında Türklerin yayın ve basım merkezi olarak özellikle Kazan ve Ufa şehirleri ön plana çıkmıştır (Esengulova, 2005: s. 42). 5 matbaa ki, bütün Müslümanların yayınlarının %70 burada basılmaktadır. Diğer bir önemli merkez de Orenburg şehridir (3 matbaa) (Esengulova, 2005: s.42). Kırgız aydınları da diğer Rusya müslümanları gibi eğitimde yaşadıkları kaynak kitap ihtiyacını Kazan ve Ufa'daki matbaalarda yayınlamak suretiyle gidermeye çalışmışlardır. Dolayısıyla Kazan ve Ufa şehirleri Türkistan Türklerinin matbuatının gelişmesinde çok önemli bir yere sahip olmuştur.

Ceditçiliğin Türkistan'a yayılması, bilindiği üzere bölgeden Ceditçilerin merkezi olan Kazan ve Ufa şehirlerinde eğitim almak amacıyla giden yerli aydınlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tabi bu durumda, İsmail Gaspıralı başta olmak üzere diğer aydınların süreli yayınlar konusunda etkin olarak çalışmaları da önemlidir. Ancak asıl etkiyi yerel

aydınların ana dilde yaptıkları eğitim faaliyetleri ve yayınları sonucu, Ceditçiliğin en küçük yerleşim birimlerine kadar ulaşmasını sağlamıştır. Diğer taraftan yerel aydınların kendi ana dillerini geliştirme konusunda yaptıkları çalışmaların temelinde de Ceditçilik düşüncesi ana çıkış noktasını oluşturmuştur. Ceditçiliğin eğitim, kültür ve sosyal alandaki etkileri sonucu modern Kırgız matbuatının temelleri bu düşüncenin bölgeye ulaşması ile şekillenmiştir.

Ceditçiliğin Türkistan'a etkileri konusunda eğitim ve matbuat alanları, tartışmasız açık bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda Kırgız aydınları da önemli bir yere sahiptirler. Ayrıca Ceditçiliğin matbuat konusunda Türkistan'a etkilerine bir örnek olarak İşenaali Arabayev ve eserleri gösterilebilir. Genelde Türk topluluklarının, özelde ise Kırgız dilinin gelişmesi için ilk girişimlerde bulunanlardan birisi, Kırgız aydını İşenaali Arabayev olmuştur. Kazak ve Kırgız köylerinde çocuklara okuma-yazma öğretilmesine önem veren Kırgız Arabayev, eksiklikleri kitap yayınlamak suretiyle gidermeye çalışan Ceditçi aydınlardan bir tanesidir. Derinden hissedilen kaynak kitap eksikliği, Kırgızların ana dilde eğitimi temel almış bir eğitimci olarak Arabayev'i konu üzerinde çalışmaya yönlendirmiştir. Arabayev öğretmenlik yaparken eski İslami geleneğe uygun olan eğitim kitaplarından faydalanmıştır. Bu sayede çocuklara okuttuğu Arapça ve Farsça okuma parçalarının ana dil öğretiminde hiçbir işe yaramadığının farkına varmıştır. Dolayısıyla ana dilde okuma kitaplarına ne kadar çok ihtiyaç olduğunu en iyi bilen kişidir. Bu bağlamda Arabayev eksikliklerin giderilmesi konusunda Kırgız akın ekolünden gelen bir halk ozanı olan Moldo Kılıç'ın Kırgız-Kazak Türk lehçesindeki sözlü eserlerini yayınlayarak, okuma yazma eğitiminde kullanmayı düşünmüştür. Aynı zamanda da düşüncesini gerçekleştirmek için girişimlerde bulunmuştur. Bu konuda kendisi: s. "*Bizim memlekette çalışırken, Moldo Kılıç'ın gazelini okudukça düşünüyordum. Vay seni! Allah bizi çağdaş dünyaya çıkarsa, "Zar Zamanın" kitap yapıp bastırıp, halkıma dağıtsam diyorum* (Törekil, 1911: s. 3)" düşüncesi ile fırsat kolladığını açıkça dile getirmiştir. Fakat dönemin şartlarında bu işi gerçekleştirmek hiç de kolay değildir. Çünkü maddi külfetinin yanı sıra, matbaa teknolojisi Türkistan'da hala yaygınlaşmamıştır.

Matbaa teknolojisi Türkistan coğrafyasında ilk olarak, 1870 yılından itibaren Türkistan Genel Askeri Valisi Von Kaufmann tarafından Taşkent'te açılmıştır. Fakat bu matbaaya Türklerin kullandığı Arap alfabesi ile baskı yapacak kalıplar getirilmesi gecikmiştir. Ayrıca bu matbaanın kuruluş amacı Çarlık politikalarının bölgede propagandasını yapmaktır. Ne kadar Arap alfabesinde baskı kabiliyetine sahip olsa da bu Rusların müsaade ettiği oranda kullanılabilmiştir. 1905 yılına kadar çeşitli matbaalar bölgede açılrsa da bunlar Rusların yönetiminde ve Rusça'nın yaygınlaştırılmasına hizmet etmiştir. Bu olumsuz duruma

karşılık olarak Türk aydınları, kendi matbaalarını ancak 1905 yılından sonra açabilmişlerdir (Akbarov, 1976: s.53).

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Kazak – Kırgızların Avrupa ve Ruslara göre çağı takip edememe konusunda okur-yazarlık sorunu, Türkistan aydınlarının dile getirdiği en önemli problemlerden birisidir. Bu durumdan ancak eğitim yoluyla kurtulabileceklerine inanan ve geleneksel eğitim metodunun yetersizliğini eleştiren Ceditçi aydınlar, imkanları çerçevesinde bireysel çalışmalarda bulunmuşlardır. Yapılan çalışmaların içerisinde Kırgızca ilk matbu örnekler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda Kırgız Ceditçi aydınların girişimleri ile 1911-1914 yılları arasında yeni eğitim metoduna uygun olarak hazırlanan 4 adet Kırgız Türk lehçesinde eser yayınlanmıştır. Bu eserlerden birincisi ünlü Kırgız akını Moldo Kılıç Şamırkanuulu'nun¹ gazelini yayına hazırlayan İşenaali Arabayev tarafından "*Kıssa-ı Zelzele*" adıyla Kazan'da yayınlanmıştır (Törekil, 1911: s. 18). İkincisi Kırgız ve Kazak Usul-i Cedit okullarında yaşanan kaynak eksikliğini gidermek amacıyla yine Arabayev tarafından yazılıp yayınlanan "*Alifba Yake Töte Oku*" adlı eserdir (Arabayev(f), Sarsakeyev, 1911). Üçüncü ve dördüncüsü ise Osmonaali Sıdıkuulu'nun eserleridir. Bu yayınlardan sonra 1924 yılına kadar bilinen yayınlanmış Kırgızca eser bulunmamaktadır (Arabayev, 1924).

Bu eserlerin ortaya çıkma sürecini bir çok konuda olduğu gibi Rusların Türkistan'ı işgalleri ve sonrasında meydana gelen siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel süreçler derinden etkilemiştir. Kırgızların yoğun olarak yaşadıkları coğrafya Rus hakimiyetine girdikten sonra Rus topraklarında yaşayan Müslüman Türk halkları ile Kırgızların ilişkileri artmıştır. Özellikle Tatarlar ve Başkurtlar Kırgızların modern dünyaya ayak uydurmalarına ve çeşitli ilim dallarında araştırmaların başlamasında önemli bir etken olmuşlardır. Bu yakın ilişkiler sonucunda Kırgızca ilk matbu eser Moldo Kılıç Şamırkan Uulu'nun Koçkor'da meydana gelen bir depremi anlatan eseridir. Eserin içeriğini depremden sonra Kırgız halkının yaşadığı zorlukları *Zar Zaman* adlı gazel oluşturmaktadır. Eser, "Kıssa-i Zelzele" adıyla yayınlanmıştır. Çalışma, 1911 tarihiyle Kazan şehrinde İşenaali Arabayev tarafından yayınlanmıştır. Eserin yayınlanma masraflarını Arabayev'in ne şekilde karşıladığı kesin olarak bilinmemekle beraber, Galiya medresesinde bulunan öğrenci arkadaşlarından ve hocalarından yardım aldığı düşünülebilir. Çünkü eserin giriş kısmında Arabayev; "... işte bu yıllarda medresede (Galiya) okuyan şakirtler ile birleşip, azdır-çoktur aramızda gerçekleştirmeye çalışıyoruz" (Törekil, 1911: s. 3) diyerek bu konuya temas etmiştir. Ayrıca Kıssa-i Zelzele kitabının sonunda Arabayev'in adıyla birlikte "*Ufa Medrese Galiya*" ifadesi bulunmaktadır (Törekil, 1911: s. 18). Bu da medresenin eserin yayınlanmasında yardımcı

olduğu düşüncesini artırmaktadır. Dolayısıyla Cedit düşünce ve aktörlerinin merkezi olan bölge, Kırgız matbuatının gelişmesine sadece teorik değil aynı zamanda maddi katkılarda da bulunmuştur.

Bu eser Kırgız tarihinde Arap alfabesiyle matbaadan çıkan ilk Kırgızca eser olarak bilinmektedir. Ayrıca bu eserin yayınlandığı tarih (1911) günümüzde Kırgızların yazılı edebi hayatının ve kültürünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu da gösteriyor ki ilk basılan Kırgızca kitap Kırgız – Tatar ilişkileri sonucunda Arabayev’in çabaları ile ortaya konulmuştur. Kırgızca ilk matbuu kitap Kırgızların yazı dilinin oluşumunda büyük bir yere sahip olduğu gibi Kırgızlar arasında okur-yazarlık oranının yükselmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla Kırgız yazı dilinin temelleri Sovyet döneminden önce bizzat Kırgız aydınları tarafından oluşturulmuştur.

Arabayev yayın faaliyetlerine Galiya medresesinde eğitim alırken başlamıştır. Onun Galiya medresesinde eser kaleme alma çalışmalarını iki temel unsur etkilemiştir. Bunlardan birincisi Ufa ve Kazan şehirlerinin o dönemde Ceditçiliğin merkezi olması ve Türkistan’da yeni eğitim sistemine uygun ders kitaplarının bulunmayışı, ikincisi ise belirtilen şehirlerin Rusya Müslümanları arasında ilk yayın faaliyetlerinin başladığı yerler olmalarıdır (Devletşin, 1981: s.61). Zira Rusya Müslümanlarının fiili olarak matbaayı kullanmaya başladıkları yer XIX. yüzyılın başlarında Kazan ve Ufa şehirleri olmuştur (Tagirov, 1999: s. 20). Arabayev, aydınlatma ve yayın çalışmalarına 1911 yılında Ufa şehrinde başlamıştır. Galiya medresesinde öğrenci iken “*Kıssa-i Zelzele*” ile birlikte aynı yıl “*Alifba Yaki Töte Oku*” (Alfabe ve Hızlı Okuma) adlı kitabını öğrenci arkadaşı Kazak Hafız Sarsekeyev ile birlikte hazırlamıştır (Törekil, 1911: s.3). Cedit eğitim sistemine göre hazırlanan bu çalışma öncelikle Galiya medresesindeki öğrenciler ve öğretmenler tarafından incelenip onaylandıktan sonra “*Karimov, Husainov ve K.*” matbaasında baskısı yapılarak, yayınlanmıştır (Maanaev, 2002: s. 79). Öncelikle belirtilmesi gereken mevzu, Arabayev’in bu çalışması içerisinde Kırgızca kelime ve gramer kurallarına yer verilen ilk matbuu eserdir. Ayrıca okuma parçaları itibari ile Kırgızca olarak Kırgız tarihine ilk yer veren eser özelliği taşımaktadır.

Bu eser Kırgız ve Kazakların eğitim tarihinde büyük öneme sahiptir. Çalışmanın kaleme alınmasında yazarlarına Galiya medresesinin kütüphanesi, Tatar, Özbek Türk lehçelerindeki ve Rus dilindeki eserler belirleyici olmuşlardır. Arabayev ve Sarsekeyev, Tatar, Özbek lehçeleri ve Rus dilinde kaleme alınmış gramer kitaplarını inceleyerek Kırgız-Kazaklara okuma yazma öğretmek amacıyla eserlerini kaleme almışlardır. Onlara çalışmalarını sonuçlandırmalarında özellikle İsmail Gaspıralı’nın “*Hace-i Sibyan*” adlı kitabı yol gösterici olmuştur (Osmonkulov, 1989: s. 51). Böylelikle Arabayev Kırgız yazı dilinin

temellerini attığı gibi Gaspıralı'nın sistemini Kırgız ve Kazaklar arasında yaygınlaştırmayı amaçlamıştır. Ayrıca eserin Tatar lehçesinde değil de Kırgız ve Kazak lehçesinde yayınlanması Cedit eğitim sisteminin Kırgız – Kazaklar arasında yayılmasını hızlandırmıştır.

“*Alifba Yaki Töte Oku*” yeni eğitim sistemine uygun olarak 74 ders ve 52 sayfadan oluşmaktadır. Bunlardan 35 dersi alfabe öğretimine, 39 ders ise öğrenilen harflerin pekiştirilmesi için okuma parçalarına ayrılmıştır. Hızlı okuma yazmanın öğretilmesi için her bir derste bir harf yerine 2 – 3 harf verilmiştir. Kitapta “*a, b, t, s, n, y, u, g, l, n, d, k, m, o, r, j, z, o, i, ñ, ş, l, f, v, h*” olmak üzere 25 harf bulunmaktadır (Arabayeve(f), Sarsakeyev, 1911: s. 1-25). Her bir harfin başta, ortada ve sonda yazılışları ayrı ayrı gösterilmiş, ayrıca *at, ata, bat, bata, bas* gibi örnek kelimeler ile birleşmiş halleri de gösterilmiştir. Sonraki harflerin öğretiminde önceden öğrenilmiş harfler örneklerle tekrarlanmaktadır.

Harflerin öğretiminden sonraki okuma parçaları 34 dersten oluşmaktadır (Arabayeve(f), Sarsakeyev, 1911: s. 26-50). Bu bölümde evde kullanılan eşyaların, bitkilerin, yeryüzü şekillerinin, ev hayvanlarının, yabani hayvanların ve kuşların adları verildikten sonra çocuklarda okuma ve anlamının gelişimi için kısa ve kolay metinler bulunmaktadır. Verilen okuma parçaları çocukların kendi kültürlerine göre yetiştirilmeleri, basit cümlelerle hızlı okumayı geliştirme, okuduğunu anlatabilme yetisini kazandırmayı amaçlayan özellikler taşımaktadır. Bu sebeple tekstlerin konuları tamamen çocukların dünyasından seçilmiştir. Arabayeve ve Sarsakeyev'in, *Calkoo Bala Cana İşker Bala* (Tembel çocuk ve çalışkan çocuk), *Cakşı Bala* (İyi Çocuk), *Caman Bala* (Kötü Çocuk), *Tölögön Menen Narman* (Tölögön ve Narman), *Erinçek Bala* (Tembel çocuk), *Baldardın Tulgandan Tartıp Ösüşü* (Doğumdan sonra çocuğun büyümesi), *Bürküt Menen Karga* (Kartal ile Karga), *Baka Menen Çıçkan* (Kurbağa ile Fare), *Eki Çımın* (İki Sinek) (Arabayeve(f), Sarsakeyev, 1911: s. 26-50) gibi okuma parçalarına bakarak, pedagojik anlamda iyi bir çalışma ortaya koydukları görülmektedir.

Alifba Yaki Töte Oku kitabındaki okuma parçaları özellikle bozkırda yaşayan çocuk ve insanların dünyasını yansıtmaktadır. Bu yönüyle çocukların içinde yaşadıkları ve yabancı olmadıkları öğelerle eğitim amaçlanmış olmalıdır. Ayrıca okuma parçaları toplumdaki ideal insan tipini tasvir ederek, daha küçük yaşta çocuklara tanıtma ve onların ideal bir şekilde yetişmelerini amaçlamaktadır. Okuma parçalarında ideal insan tipi olarak disiplinli olmak, iyi okumak, doğru karar vermek, dürüst olmak, insanlara iyi davranmak, iyi işler yapmak, erdemli olmak ve çalışkanlık gibi öğeler ön plana çıkarılmaktadır. Örneğin *Cakşı Bala* ve *Caman Bala*'da; iyi çocuk düzenli ve disiplinlidir. Mektepten evine geldiğinde ailesine yardım etmektedir. Kötü şeylerle uğraşmayı, başkalarına kötü şeyler söylememektedir.

Arkadaşları ile her zaman iyi ilişkiler kurmaktadır. Okula giderken yolda başka şeylerle (oyunlarla) meşgul olmadığı için derslere geç kalmamaktadır. Okuduğu dersleri iyi bilmektedir. Her sabah elini yüzünü yıkayıp, her zaman temiz olmaktadır. Sabah kalktığında anne babasına selam vermektedir. Kötü çocuk ise düzensizdir. Çok yalan söyleyip, arkadaşları ile çok kavga etmektedir. Derslerini iyi okumamaktadır. Öğretmenin sözlerini ciddiye almamaktadır. Elini yüzünü yıkamadan kirli kirli gezmektedir. Ders sırasında yaramazlık yapıp, giysileri yırtık dolaşmaktadır. Kendinden büyüklerine selam vermeyip, anne babasına karşı saygılı olmadığı gibi onların sözlerini de dinlememektedir (Arabaye(f), Sarsakeyev, 1911: s. 31-32).

Sosyal düzenin olumlu bir şekilde kalitesini artırmayı amaçlayan Arabaye(f), *Erinçek Bala* adlı okuma parçasında çocuklara çalışkanlığın önemli bir fazilet olduğunu aşlamaya çalışmıştır. Buna göre “Çocuk babası ile bir yere gitmek için yola çıktı. Yolda giderken yerde yatan bir kamçı gördüler. Babası; “çocuğum attan inip kamçıyı al” dedi. Çocuk attan inmeyi istemeyip, onu almanın ne gereği var diye düşünerek babasının sözünü dinlemedi. Bunun üzerine babası kendisi attan inip kamçıyı aldı. Yolda kamçıyı yolda iki kadak (Yudahin, 1994; 382) erik karşılığı sattı. Çocuk erik isteyince babası vermedi. Bir ara elinden iki üç tane eriği yere düşürdü. Çocuk attan hızlı bir şekilde inip erikleri alıp, yedi. Baba bir kez daha elinden birkaç tane erik düşürdü. Çocuk yine inip düşen erikleri aldı. Bunun üzerine baba, “çocuğum kamçıyı al dediğimde almadın, şimdi neden erikler için atından her defasında iniyorsun dedi” (Arabaye(f), Sarsakeyev, 1911: s. 37) metni önemli bir örnek özelliği taşımaktadır.

Yazarlar çocukların karakterlerini de yönlendirecek okuma parçalarına yer vermişlerdir. Özellikle çocukları dünyaya, bilmeye, tecrübeye, pasif değil de aktif olmaya, sorgulamaya yönlendirmeye çalışmışlardır. Bu bağlam da “Oku Üyrönü” adlı okuma parçası çocuklara sorgulama ve öğrenme konusunda önemli örnekler sunmaktadır. Bu konuda “İyi olmak isteyen kişi gençlik zamanında çok şeyi bilmeye çalışır. Bilmediklerini anne babasından sorar. Mektepte dersleri dikkatle dinler. Derste anlamadıklarını çekinmeden öğretmeninden sorar. Öğrendikleri ile kendisinden küçüklere evde ve dışarıda örnek olur. Küçükleri zor duruma düştiklerinde onlara yardım eder, ihtiyaçlarını giderir. Kendisine faydalı olacak işlerden kaçmayıp, faydasız işlerden uzak durur. Anne babasının sözünü dinleyip, ev işlerine yardımcı olur. Bu şekilde olan çocukları büyükleri görüp, terbiyeli, ahlaklı çocuk derler. Geleceğiniz başarılı olsun istiyorsanız etrafınıza dikkat edip iyi eğitim almalısınız” (Arabaye(f), Sarsakeyev, 1911: s. 43) şeklinde ideal insan tipini tasvir etmektedir. Ayrıca hem yukarıdaki hem de bu örnekten Ceditçi düşüncenin oluşturmaya çalıştığı toplum yapısı konusunda önemli fikirler vermektedir.

Eserde Kazak ve Kırgız sözlü edebiyat ürünlerine de yer verilmiştir. Bu tür ürünler çocukların terbiyeli, vicdan sahibi, ahlaklı ve bilinçli olmaları için kullanılmışlardır. Ayrıca bazı okuma parçaları soru işaretleri ile bitirmek suretiyle çocukların hayal dünyalarını ve sorgu yeteneklerini geliştirme amaçlanmıştır. Bu tür okuma parçalarına Comok, Baka Menen Çıçkan, Kumayık İt, Eki Ulak, Bilgendi Kişden Suraba, Calgançı gibi tekstleri örnek verilebilir. “*Kuzu Menen Kaskar’da*” (Arabayev(f), Sarsakeyev, 1911: s. 35); yaz günlerinin birinde koyunlar tarlaya yayılıp, otlanıyorlardı. Bu sırada gökyüzünde uçan kartal, hızlıca gelip bir kuzuyu alıp gitti. Bu durumu karga görmüştü. Oda bir kuzuyu alıp gitmeyi düşündü, ancak kuzuyu küçük görüp en büyüklerinden koçu almaya çalıştı. Gelip koçu almaya yeltendi. Ancak gücü yetmeyip koçun üzerinde takılı kaldı. Çoban gelip karganın kanatlarını yolup kargayı bıraktı. *Kumayık İt’te* (Arabayev(f), Sarsakeyev, 1911: s. 33); bir it ağzında dişlediği kemikle su içmek istedi. Tam su içeceği sırada su üzerinde ağzında kemik bir it gördü. Sudaki itin ağzından kemiği almaya çalışırken, kendi kemiğini suya düşürdü. Su kemiği alıp götürdü. *Eki Ulak’ta* (Arabayev(f), Sarsakeyev, 1911: s. 34); iki ulak yolda giderken su üzerine kurulmuş bir köprüye geldiler. İki de birbirine yol vermeyip, birlikte köprüye girdiler. Köprünün ortasına geldiklerinde köprü küçük olduğu için ikisi de suya düşerler. Belirtilenler üzerine ayrıca bu okuma parçaları örnek metinlerdir

Kitapta hayvanlar arasında ve hayvanların başından geçen bu olaylardan oluşturulan okuma parçaları çocuklara doğa, hayvan sevgisini aşıladığı gibi öğretici, örnek alıcı özellikler de taşımaktadır. Bu tür okuma parçalarının yanı sıra ataların tecrübesinin çocuklara aktarılmasına da önem verilmiştir. Bu sebeple kitapta çeşitli atasözleri de bulunmaktadır. Bu bağlamda; “*Baş örtüsüz kadın olmaz, yalsız at olmaz. Yatakta ölüm kötü, düşmandan ölüm saltanat. Çok yaşayan bilmez, çok gören bilir. Ekin ekersen, bedava yersin. Bir kez gördüğünü bilirsin, iki kez gördüğünü tanırsın. Döşeğine bakıp, ayağını uzat. Atın varsa yer tanı, atan varsa el tanı*” (Arabayev(f), Sarsakeyev, 1911: s. 51) atasözleri örnek olarak sıralanabilir. Eserin son sayfalarında Kazakça, Kırgızca ve Rusça gün, ay, yıl ve mevsim adlarına ayrı ayrı yer verilmiştir.

Çalışma bütün özellikleri ile Cedit eğitim sistemini yansıtmaktadır. Kaleme alınış şekli ile kolaydan zora doğru bir sistem takip edilmiştir. Ana dile önem verilmiş, Kazak ve Kırgızların yaşayış tarzlarına uygun, çocukların kolayca okuyup öğrenebilecekleri şekilde hazırlanmıştır. Bu özellikleri ile kendi döneminde bir çok öğretmen tarafından kullanılmış, Usul-i Cedit eğitim sisteminin başta Kazak ve Kırgızlar olmak üzere Türkistan’da yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Yayınlandığı dönemde başta Aykap dergisi olmak üzere bir çok yayın organında övgü ile tanıtılmıştır (Osmonkulov, 1993: s. 85).

Arabayev 1911 ve 1912 yılında hazırlayıp yayınladığı alfabe – gramer kitapları ile 1916 yılına kadar kesintisiz olarak Isıkgöl ve çevresinde açtığı yeni usuldeki mekteplerde eğitim yapmıştır. Aynı zamanda belirtilen bölgede Usul-i Cedit öğretmenleri yetiştirdi. 1917’de Sovyet Rejiminin kurulması ile Arabayev devlet organlarında görev aldığı gibi halkın aydınlanması için ilk şart olarak gördüğü eğitim çalışmalarına devam etmiştir. O dönemde okulların en büyük eksigi yeni sistemde eğitim verecek kadro ve ders kitabı yokluğu olmuştur. Arabayev Kırgız İlim Komisyonu başkanlığı yaptığı sırada bu konuya büyük önem vermiştir. Öğretmen yetiştirmek için kısa süreli kurslar açtığı gibi onların kullanacakları ana dilde alfabe ve gramer kitapları kaleme aldı. Bu çabasının ilk ürünü tamamen Kırgızca gramer ve alfabe kitabı olan “*Kırgız Alıppesi*” çalışmasıdır (Arabayuulu, 1924: s. 7-42).

Ceditçiliğin Kırgız matbuatına etkisinin ortaya konulması konusunda diğer bir örnek şahsiyet, Osmonaali Sıdıkov’dur. Osmonaali Sıdıkov, Arabayev’de olduğu gibi Ceditçilerin merkezlerinden Ufa’da eğitim almıştır. Arabayev ile aynı dönemde Kırgız halkı arasında eğitim ve kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Kırgız tarihini konu alan Sıdıkuulu’nun eserlerinden “*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*” 1913 yılında (Sıdıkoğlu, 1913), “*Tarih-i Kırgız Şadmaniye*” ise 1914 yılında (Sıdıkof, 1914) önceki eserin genişletilmiş hali olarak yayınlanmıştır. Eserler yazılış amacı ve şekli bakımından bir Kırgız Şeceresi özelliği taşımaktadır. Sıdıkuulu’nun bu eserleri Türk tarihinde bir çok açıdan önem arz etmektedir. Bu bağlamda eser Kırgız matbu yazı dilinin ilk örneklerinden olmasının yanısıra, Kırgız sözlü şecerelerinin halk ağzından toplanmış matbuu birinci Kırgız şecere kitabı özelliği de taşımaktadır. (Detaylı bilgi için bakınız: Yüksekaya, 2016: s.30 – 40) Diğer taraftan bu çalışması ile Osmonaali Sıdıkuulu Kırgızların ilk modern tarihçisi olmuştur. Bu bağlamda Arabayev Ceditçiliğin etkisi ile alfabe, Kırgız imlası ve edebi konulara yönelirken, Sıdıkov, milli bilincin geliştirilmesinde önemli bir yere sahip olan tarih alanına eğilmiştir.

Sonuç

Kırgızların yoğun olarak yaşadıkları coğrafya Rus hakimiyetine girdikten sonra Rus topraklarında yaşayan Müslüman Türk halkları ile Kırgızların ilişkileri arttığı görülmektedir. Özellikle Tatarlar ve Başkurtlar Kırgız kültürünün gelişmesine ve çeşitli ilim dallarında araştırmaların başlamasına sebep olmuşlardır. Bunların başında ve önemlisi de matbuat meselesidir. Kırgızlar arasında başta matbuat olmak üzere Ceditçilik düşüncesi üzerinden değerlendirme yapıldığında Rus hakimiyetinde bulunan Türklerin XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında eğitim-kültür, toplum-siyaset tabanında büyük bir yenileşme hareketine giriştikleri anlaşılmaktadır. Bunda da ceditçiliğin temel rol oynadığı açıktır.

Ceditçiliğin, modern Kırgız matbuatının şekillenmesinde yetiştirdiği aydın şahsiyetler ve çalışmaları, bu konuda somut kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ceditçi düşünce ile yetişen aydınlar, Ceditçiliğin bölgede yayılmasını sağladıkları gibi modern bir toplum yapısının temellerini de atmışlardır. Toplumu ihtiyaçlara göre şekillendirme konusunda, doğru tespitle bulunmak suretiyle doğru çözüm önerileri de ortaya koymuşlardır. Topluma ulaşma konusunda matbuata önem vermişler, bunun sonucunda Kırgız matbuatının temelleri sağlam bir şekilde atılmıştır. Arabayev ve Sıdıkuulu'nun matbuat girişimleri sonucu ortaya çıkan eserler, eğitimin kalitesini artırmıştır.

Her iki aydının aynı dönemde yaşadığı göz önüne alındığında, birbirlerinden haberdar ve bilinçli olarak sorumluluk alanlarını paylaştıkları izlenimini doğurmaktadır. Eserlerin muhtevası milli bilinç, milli kültür ve milli tarihin gelişmede önemli unsurlar olarak ortaya çıktığı açıktır. Bu özelliği ile Kırgız matbuatı, Ceditçilerin Rusya Türkleri arasında yaptıkları temel çalışma alanları ile örtüşmektedir. Türklerin modernleşme çabaları içerisinde Sıdıkuulu milli tarih alanına yönelmiş, içerik unsurları olarak ise halk arasında sözlü edebiyat ve milli olan unsurları derleyerek eserlerini meydana getirmiştir. Arabayev, Kırgız yazı dilini Ceditçi düşünce çerçevesinde geliştirmek için kaleme aldığı eserlerine temel olarak halkın kullandığı konuşma dilini almıştır. Okuma parçalarında Ceditçiliğin ve Türk kültürünün sembolize ettiği ideal insan ve toplum tipinin örneklerine yer vermiştir. Bu temel üzerindeki çalışmalar Ceditçiliğin klavuzluğunda Kırgız matbuatının doğmasını sağlamıştır.

Kaynaklar

- Abitov B., C. Djaldoşova, D. Djunos Aliyev. (2002) Gornaya Tsaritsa Kurmancan i Yeyo Vremya. Bişkek.
- Akmataliev, A. A. (1998). Tandalgan Çıgarmalarının Cıynagı. Adabiyat Taanu, c. 2, Bişkek.
- Arabayev, E., H. Sarsakeyev (1911). Alifba Yaki Töte Oku. Ufa: s.Şark Matbaası.
- Arabayuulu, E. (1924). Kırgız Alipbesi, Taşkent: s.Orta Asya mamleket Basması.
- Asankanov, A. (2003). "Moldo Kılıç", Kırgız Tarihi: s.Entsiklopediya, Bişkek.
- Batmanov, İ. A. (1947). Kratie Vvedenie v İzüçenie Kırgızskogo Yazıka. Frunze.
- Biyaliyev, A. (2002). Kırgız Adabiy Tili Cana Anın Adabiy Norması. Bişkek.
- Devletşin, T. (1981). Sovyet Tataristanı, Çev.: s.Mehmet Emircan, Ankara: s.Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ernazarov, T. E. – Akbarov, A. İ. (1976). İstoriya Peçati Turkestana (1870 - 1925). Taşkent: s.Ukituvçi.
- Ernazarov, T. E., A. İ. Akbarov (1976). İstoriya Peçati Turkestana (1870 - 1925), Taşkent: s.Ukituvçi.
- Erşahin, S. (1999). "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 39. 393-438.
- Esengulova, M. (2005). Prosvetitel'skaya Deyatel'nost Pedagogičeskoe Nasledie Eşenaalı Arabayeva, Kırgız Gosudarstvennyy Universitet İm. İ. Arabayeva. (Doktora Tezi). Bişkek.
- Gündoğdu, A. (2014). "Türk Dil Birliğinin Sonbaharı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 54, 2 (2014), 1-18.
- Gömeç, S. (2009). Kırgız Türkleri Tarihi, Ankara: s.Berikan Yayınları.
- Kadırova, A. (2008). XIX. Kılımdın Ayacı XX. Kılımdın Başındaki Kırgızdar Koldongon Dokumentterdin Tili. Kırgız – Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans tezi), Bişkek.
- Karasayev, H. (1970) "Kırgız Orfografyasının Tarihinan". Turkologičeskoe İssledovaniya Sbornik Statey 80 Letiyu K. K. Yudahina. Frunze. 76-81.
- Koylubayev, K. K. (2010). Cazgıç Akındardın Çıkarmaçılıgı. Karakol.

- Maanaev, E., Osmonkulov, O. (2002). E. Arabyev – Kırgız Elinin Algaçkı Agartuuçu – Okumuştusu Cana Sayasiy İşmeri. Bişkek.
- Osmonkulov, A. (1989). E. Arabayev – K r n kt u Agartuuçu. Bişkek: s.İlim.
- Osmonkulov, Aksar (ed.). (1993). “İ. Arabayev – Kırgız Elinin K r n kt u Okumuştusu – Agartuuçusu cana Pedagogu”. İ. Arabayevdin Tuulgan K n n  110. Cıldıgına Arnalğan Cıynak, Bişkek.
- Saparbayev, A. (1997). Kırgız Tilinin Leksikologiyası Cana Frazelogiyası. Bişkek.
- Sıdıkof, O. A. (1914). Tarih-i Kırgız Şadmanie. Ufa: s.Şark Matbaası.
- Sıdıkoğlu, M. O. (1913). Muhtasar Tarih-i Kırgızıye. Ufa: s.Şark Matbaası.
- Sıdıkova, K. (2003) Kırgız Tarihi, Bişkek.
- Tagirov, R. (1999). Oçerki İstorii Tatarstana i Tatarskogo Naroda XX Veka. Kazan.
- Taşağıl, A. (2004). Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları. Yay., Ankara: s.Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taymas, A. B. (1947). Rus İhtilalinden Hatıralar I 1917 – 1919. İstanbul: s.Güven Basımevi.
- Tenişev, E. (1993) ”Uluttuk Doorgo Çeyinki Kırgız Adabiy Tili C n nd ”. Kırgızdar. c. 2, Bişkek. 4-22.
- T reki, M. K. (1911). Kısisa-i Zelzele, Haz. İşanalı Arabayef. Kazan.
- Yarkov, A. P. (1996). Tatari i Bařkiri v Kırgızstane. Bişkek.
- Yudahin, K. K. (1994). Kırgız S zlg , Çev.: s.Abdullah Taymas. Cilt: s.2, Ankara: s.Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüksekaya, G. S. (2016). “Osmonalı Sıdıkov’un Kırgız Şeceresi: s.Muhtasar Tarih- Kırgızıya”, Millî Folklor, 2016, Yıl 28, Sayı 110, s. 30 – 40.

ⁱ Moldo Kılıç Şamırkanuulu; Kırgız yazılı edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biridir. O 1866 yılında Kırgızistan’ın Koçkor Bölgesinde doğmuştur. Yazar,  ocukluk yıllarında medrese eğitimini tamamlamış, daha sonra doğu edebiyatındaki Arapça, Farsça eserler ile tanışma imkânını yakalamıştır. Şair insanların iyi ve kötü niteliklerini açıklayan «Kız-cigit», Kırgızistan’ın tabii güzelliklerini, bitkiler ile hayvanlar dünyasını tasvir eden «Kerme-Too», «Cindi Suu», «Buudayık», «B rk tt n Toyu» gibi şiirlerini miras olarak bırakmıştır. (Asankanov, 2003; 294-295)